

CENNET MEYVELERİ ÖRNEĞİNDE ÂHİRET HAYATINA KELÂMÎ BİR BAKIŞ

A Theological Approach to the Life Hereafter: The Casde of Heavenly Fruits

Doç. Dr. Adil BEBEK

Marmara Ü. İlahiyat Fak.

Abstract: The nature of human life in the next world (akhira) has always been an important issue in the history of the islamic thought. In this artcle we dealt with the life in the next world by analyzing the fruits of paradise mentioned in Quranic versus and Prophetic traditions (hadith). First of all we explained the notions of the next world (akhira) and fruits, then we reviewed the opinions of early islamic scholars, theologians, philosophers and modern islamic intellectuals about the fruits of paradise. They interprtred these fruits differently (some literally, and some symbolicaly). At the end we saw that this disagreement comes from their understanding of religion and should not be used as a tool for the accusation of heresy as it was done in the past.

Key Words: Akhira, paradise, fruit, next world, theologians, mutezilits, ahl al-sunna.

Giriş

Bilindiği gibi, İslâm düşünce tarihinde âhiret hayatının mahiyetinin ne olduğu konusu önemli görüş ayrılıkları ve özellikle Gazzalî'den (ö. 505/1111) başlamak üzere karşı düşüncede olanları ciddi şekilde suçlamalara sebep olmuş bir konudur. Kelam kitaplarımız ana çizgileri itibarıyla Kur'an ve sünnetin temel vurgusundan yola çıkarak âhiret hayatını aynı zamanda İslâm filozoflarına cevap teşkil edecek şekilde, cismânî ve rûhânî olacağına vurgu yaparak enine boyuna ele almışlardır. Biz, cennette müminlere sunulacak olan meyvelerin mahiyetlerinden hareketle âhiret hayatının bu dünya hayatıyla aynılık, gayrılık veya benzerlik gibi ne tür bir özellik taşıdığını ele alıp inceleyeceğimiz bu çalışmamızda önce âhiret ve meyve kavramlarına, sonra Kur'an ve sünnette yer alan âhiretteki cennet meyvelerinin neler olduğuna, en sonunda konuyla ilgili olarak İslâm âlimleri tarafından ileri sürülen görüşlere yer verecek ve sonuçta da kendi görüş ve değerlendirmemizi ifade etmeye çalışacağız.

I. Kavramsal Çerçeve

A. Âhiret

Sözlükte ikinci, son ve öbür anlamlarına gelen âhiret kelimesi,¹ dinî bir terim olarak İslâm filozofları ile diğer bazı âlimlere göre insanın ölümlüyle başlayıp sonsuza dek devam edecek olan ve kişinin bu hayatta yaşayarak kazandığı kimliğine göre mutluluk veya mutsuzluk şeklinde yaşanacak olan hayatı ifade etmektedir.² Bu grubun dışında kalan İslâm âlimleri ise, âhireti, kıyametin kopmasıyla başlatmaktadırlar. Bu iki anlayışı birleştirerek bir tanım yapmak gerekirse âhiret, bu dünya hayatından sonra evrendeki mevcut sistemin ve insanlığın tâbi tutulacakları bir değişim (transformasyon, tebdil) ve yeni yaratma (halkun cedid) ile, insanların daha önceki hayatlarında kazandıkları kimliklerine göre biçimlenecek olan mutluluk veya mutsuzluk tarzında yaşanacak sonsuz hayat anlamına gelmektedir.

Kişinin ölümle âhiret hayatını yaşamak üzere diriliş arasında geçireceği dönemi âhiret sürecine katmayan çoğunluk ile İslâm filozoflarıyla birlikte o kısmı âhiret olarak kabul eden diğer âlimler, İslâmî literatürde daha ziyade kabir hayatı süreci olarak adlandırılan bölüme ara, engel ve geçiş anlamlarına gelen berzah dönemi adını vermişlerdir. İslâm filozofları ile İslâm âlimlerinin diğer çoğunluğuna göre bu ara dönem, âhiret hayatının bütün özelliklerini taşıırken, Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Gazzâlî'nin de aralarında buldukları diğer bazı âlimlere göre bir tür uyku ve rüyayı andıran yarı hayat ve geçiş dönemi niteliğine sahiptir.

B. Meyve

Farsça'dan dilimize geçmiş olan meyve kelimesi Türkçe'de yemiş sözcüğünün karşılığı olup Türk Dil Kurumu'nun çıkardığı sözlükte bitkilerde çiçeğin döllenmesinden sonra yumurtalığın gelişmesiyle oluşan ve tohumları taşıyan organ şeklinde tanımlanmıştır.³ Meyve sözcüğünün Kur'an ve hadisin de dili olan Arapça karşılığı fâkihe ve semeredir. Fâkihe kelimesi Arap dilinde hoş vakit geçirme, zevk ve lezzet alma anlamlarına gelen f-k-h kökünden türemiş olup açlığı gidermek değil de yalnızca zevk ve keyif

¹ Cevherî, *es-Sihâh tâcû'l-lüga veshâhu'l-Arabiyye*, Beyrut 1990, II, e-h-r mad.; İbn Faris, *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, Kahire 1970, e-h-r mad.; Zebîdî, *Tâcül-aris min cevahiri'l-Kâmûs*, Beyrut 1994, e-h-r mad.; ayrıca bak. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988, I, 31.

² Bak. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Hacı Selim Ağa Ktp., nu. 40, vr. 424b; İbn Sina, *en-Necat* (nşr. Abdurrahman Umeyra), Beyrut 1992, II, 151-160; a. mlf., *eş-Şifâ* (nşr. İbrahim Medkûr), Kahire ts., I, 423; Gazzâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn*, Beyrut 1997, IV, 260.

³ Türk Dil Kurumu, *a.g.e.*, II, 1020.

almak için yenen ve ağaçlardan elde edilen her türlü yaş yemiş manasına gelmektedir.⁴ S-m-r kökünden türemiş olan semere kelimesi ise genel olarak ağaçlardan, bazen de bitkilerden elde edilen ürünlere denir. Kelime Arapça'da ayrıca her türlü mal, altın, gümüş, baş derisi, dil ucu, kamçının ucundaki düğüm, evlat, ilim ve doğru davranış anlamına da kullanılmaktadır. İbnü'l-Esir (ö. 630/1233) ile bazı dilciler özellikle ağacın başındaki yaş hurmaya semere denildiğini ileri sürmüşlerse de bu görüş diğer dilciler tarafından doğru bulunmamıştır.⁵

II. Nas Çerçevesi

Buraya kadar meyve kelimesinin sözlük anlamını vermeye çalıştık. Bu bölümde İslâm Dini'nin temel iki kaynağı olup nas çerçevesini teşkil eden Kur'an ve sünnette âhîret hayatına yönelik olarak meyveden söz edilip edilmediğini, edilmiş ise herhangi bir adlandırma yapıp yapılmadığını ve bunların neler olduğunu ele almaya çalışacağız.

A. Kur'an Açısından

Âhirette müminlere meyve ikram edilip edilmeyeceği, edilecekse bunların nelerden ibaret ve mahiyetlerinin ne olduğu konusuna Kur'an açısından baktığımız zaman burada Arap dilinde meyve anlamında kullanılan iki kelimenin geçtiğini görürüz. Bunlar daha önce dil açısından ele aldığımız fâkihe ve semere sözcükleridir. Örneğin Bakara sûresinde, dünyada iken iman edip iyi davranışlarda bulunanlara cennette meyve (semere) ikram edileceği haber verilmekte,⁶ Muhammed sûresinde orada her türlü meyvenin bulunacağı bildirilmektedir.⁷ Ayrıca Kur'an'da cennette "her çeşit meyvenin (fâkihe) olduğundan",⁸ "çeşit çeşit meyvelerden",⁹ "birçok meyveden",¹⁰ "her türlü meyveden",¹¹ "canın arzuladığı meyvenin

⁴ Cevherî, *a.g.e.*, f-k-h mad.; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*, Kahire 1961, f-k-h mad.; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, Lübnan 1998, f-k-h mad.; Ahmed Âsim Efendi, *Tercüme-i Kamus*, İstanbul 1886, f-k-h mad.

⁵ Kırş. İbn Fâris, *a.g.e.*, s-m-r mad.; Zemahşerî, *a.g.e.*, s-m-r mad.; Ahmed Âsim Efendi, *a.g.e.*, s-m-r mad.; Ebü'l-Bekâ, Külliyyât, Bulak 1870, s-m-r mad.; Zebidî, *a.g.e.*, s-m-r mad.; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1997, s-m-r mad..

⁶ el-Bakara 2/25.

⁷ Muhammed 47/15.

⁸ Yâsin 36/57; er-Rahmân 55/68.

⁹ es-Saffât 37/42.

¹⁰ Sâd 38/51; ez-Zuhruf 43/73..

¹¹ ed-Duhân 44/55.

verileceğinden”,¹² “her türlü meyveden iki cins olacağından”,¹³ “beğenilen meyvelerden”¹⁴ ve “tükenme ve yasaklamanın söz konusu olmayacağı sayısız meyveden”¹⁵ söz edilmektedir.

Kur’an’da cennette müminler için arzu edilen, canın çekeceği her türlü meyvenin hazırlanmış olduğunun bildirilmesiyle yetinilmemiş, ayrıca bu meyvelere bazı örnekler de verilmiş; meselâ, Rahmân sûresinde hurma ve nar,¹⁶ Vâkıa’da kiraz ve muz,¹⁷ Nebe’de ise üzüm¹⁸ meyveleri adlarıyla zikredilmişlerdir.

Kur’an’da ayrıca bu meyvelerin özellikleriyle ilgili bilgilere de rastlamaktayız. Buna göre cennette müminler için hazırlanmış olan meyveler “birbirinin (veya dünyadakilerin) benzeri”,¹⁹ “arzu edilen, canın çektiği”,²⁰ “her türden”,²¹ “tükenmeyecek ve yasaklanmayacak olan”,²² “kolayca koparılabilen”,²³ “ürünleri ebedî olan”,²⁴ “dikenleri giderilmiş ve üst üste dizilmiş”²⁵ yemişlerdir.

B. Hadis Açısından

Hadis külliyatında nakledilen rivâyetlere baktığımızda Hz.Peygamber’in çeşitli vesilelerle bazen sadece meyvenin mevcudiyetinden söz etmek, bazen meyvelerin özelliklerini anlatmak ve bazen de hangi meyvenin bulunduğunu haber vermek suretiyle cennet meyvelerinden bahsettiğini görürüz. Sözelimi, Allah’ın aç bir müslümana yemek yediren kimseye cennet meyvelerinden ikram edeceğini bildirmiştir.²⁶ Yeterince güçlü olmayan bazı rivâyetlere dayanan ve yalnızca gölgesi olan bir ağaç mı, yoksa meyveli bir ağaç mı olduğu kesin olarak bilinmeyen “tuba” ağacını

¹² et-Tür 51/22.

¹³ er-Rahmân 55/52.

¹⁴ el-Vâkıa 56/20.

¹⁵ Aynı sûre 32,33.

¹⁶ er-Rahmân 55/68.

¹⁷ el-Vâkıa 56/28,29.

¹⁸ en-Nebe’ 78/32.

¹⁹ el-Bakara 2/25.

²⁰ el-Vâkıa 56/20; el-Mürselât 77/42.

²¹ es-Sâffât 37/42; Sâd 38/51; Muhammed 47/15; er-Rahmân 55/52; el-Vâkıa 56/32.

²² el-Vâkıa 56/33.

²³ el-İnsân 76/14.

²⁴ er-Ra’d 13/35.

²⁵ el-Vâkıa 56/28,29.

²⁶ Tirmizi, *Sünen*, İstanbul 1981, Sıfâtü’l-kıyâme 18; Ebû Dâvud, *Sünen*, İstanbul 1981, Zekât 41.

bir tarafa bırakacak olursak, Hz. Peygamber'in isimlerini zikrettiği ve özelliklerini anlattığı nakledilen meyveler şunlardır:

1. Arabistan Kirazı

Hz. Peygamber, isrâ hadisi olarak bilinen bir rivâyette Türkçe'de bu anlama gelen bir ağaçtan söz ederek yapraklarının fil kulağı, meyvelerinin de büyük bir testi kadar olduğunu ifade etmiştir.²⁷ Bir başka rivâyette ise bir bedevinin kendisine sorması üzerine bu ağacın dikenlerinin giderilerek yerlerine her biri yetmiş iki ayrı tada sahip olan meyveler konulduğunu,²⁸ diğer bir rivâyette de bu ağacın, bir atlımın, gölgesinde yüz sene gidebileceği, meyvesinin de iri bir testi kadar büyük olduğunu haber vermiştir.²⁹

2. Hurma

Arapça "nahl" kelimesiyle ifade edilen ve daha önce Kur'an'da da söz konusu edildiğini naklettığımız bir cennet meyvesi olan hurma, hadis kaynaklarında şöyle yer almış bulunmaktadır: İbn Abbas'ın rivâyetine göre cennette müminlere ikram edilecek olan hurmanın gövdesi yeşil zümrütten, meyvesi altındandır. Cerîr ve Selmân'ın rivâyetlerine göre ise gövdesi inci ve altından olan cennetteki hurmanın meyvesinin büyük bir testi ve kova iriliğinde, süttten beyaz, baldan tatlı, kaymaktan yumuşak ve çekirdeksiz olduğu bildirilmiştir.³⁰

3. Karpuz

Hz. Ali'nin rivâyetine göre Hz. Peygamber kendisine karpuz yemesini tavsiye etmiş ve onun bir cennet meyvesi olduğunu bildirmişti.³¹

4. Muz

Genel olarak hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in cennette muz meyvesi bulunduğundan söz ettiğine dâir açık bir beyan bulunmamaktadır. Bununla birlikte Buhârî (ö. 256/870), Mücâhid'in, Vâkıa sûresinde zikredilen "talh" kelimesinin açıklama sadedinde söz konusu ettiği Arapça sözlüklerde muz anlamından başka ümmü gaylân (veya mugaylân), dikenli,

²⁷ Buhârî, İstanbul 1981, Menâkıbü'l-ensâr, 42; Müslim, İstanbul 1981, Kitâbü'l-İmân 259.

²⁸ Kurtubî, *et-Tezkira fî ahvâli'l-mevtâ ve ümûri'l-âhira*, Beyrut 1985, s. 528-529.

²⁹ Tirmizî, *a.g.e.*, Sıfatü'l-cenne 1,9.

³⁰ İbn Ebü'd-dünyâ, *Sıfatü'l-cenneti ve mâ eaddallâhu liehlihâ mine'n-na'im*, Amman 1997, s. 78; Hâkim, *Müstedrek*, Haydarâbâd 1334-1342, II, 475-476; Beyhakî, *el-Ba'sü ve'n-nüşûr*, Beyrut 1988, s. 173; ayrıca bk. Kurtubî, *a.g.e.*, s. 532; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*, Kahire ts. (Mektebetü nahdati Mısr, ikinci baskı), s. 138, 143; Suyûtî, *el-Büdüri's-sâfire*, Beyrut 1991, s. 516-518.

³¹ Kurtubî, *a.g.e.*, s. 530-531.

uzun, kokusu hoş, gölgesi koyu bir çöl bitkisi manasına geldiği de kaydedilen³² meyvenin muz olduğunu söylediğini nakletmektedir.³³ Bize göre Kurtubî (ö. 671/1273) *Tezkire*'sinde³⁴ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) de *Hâdi'l-ervâh* adlı eserinde³⁵ daha önce Kur'an'da cennet meyveleri bölümünde yer verdiğimiz, Vâkıa sûresinde yer alan "talhun mendûd"un muz anlamına gelebileceğini ifade etmeleri, Buhârî'nin naklini desteklemekte ve konunun hadisle olan bağına kuvvet kazandırmaktadır.

5. Nar

Arapça'da "rumman" kelimesiyle ifade edilen³⁶ nar, daha önce de sözkonusu ettiğimiz üzere Kur'an'da bir cennet meyvesi olarak zikredilmesine ilâve olarak bazı hadis kaynaklarında da kendisinden bahsedilmiştir. Nitekim İbn Abbâs'ın rivâyet ettiği bir hadiste cennetteki bir tek narın, etrafında birçok kimsenin toplam yiyebilecekleri kadar büyük olduğu;³⁷ Ebû Saîd el-Hudrî'nin (ö. 74/693) naklettiği bir hadiste ise Hz Peygamber'in, cennet narının semer vurulmuş bir deve kadar iri olduğunu bildirdiği³⁸ haber verilmiştir. Bu iki rivâyet her ne kadar tek başına kelâmî bir anlam ifade etmese de, Kur'an'da cennette narın bulunduğundan bahsedilmiş olması, hadislerdeki epistemolojik zaafı gidermektedir.

6. Üzüm

Arapça'da yaş üzümünden ve şarap anlamından başka geçmişte yaşamış iki Arap kabilesi olan Kureyş ile Âmiroğulları arasında çıkan bir savaşa konu olan sütlü ve genç bir deve mânâsına gelen "ineb" kelimesiyle ifade edilen³⁹ üzüm, bir cennet meyvesi olarak Kur'an'ın yanında ayrıca bazı hadislerde de sözkonusu edilmiştir. Meselâ Abdurrezzak (ö. 211/827), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), İbn Hibbân (ö. 354/965), Taberânî (ö. 360/971), İbn Mürdeveyh ve Beyhakî'nin (ö. 458/1066) Utbe b. Abdüsselâm'dan nakillerine göre bir defasında çölden gelen bir Arap'ın cennette üzüm olup olmadığını, şayet var ise bir tanesinin ve bir salkımının büyüklüğünü sorması üzerine, Hz. Peygamber, cennette üzüm olduğunu, bir

³² Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, t-l-h mad.; Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, t-l-h mad.; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, t-l-h mad.; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, t-l-h mad..

³³ Buhârî, *Tefsîru'l-Ku'ân* 56.

³⁴ Kurtubî, *a.g.e.*, s. 590-591.

³⁵ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, s. 134-136.

³⁶ Cevherî, *a.g.e.*, r-m-n mad.; Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, r-m-n mad..

³⁷ Süyûtî, *a.g.e.*, s. 524.

³⁸ Süyûtî, *a.g.e.*, s 524.

³⁹ Râgib el-İsfahânî, *Müfredât*, i-n-b mad.; Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, i-n-b mad.; Zebîdî, *Tâcü'l-arûs*, i-n-b mad.; İbn Manzûr, *a.g.e.*, i-n-b mad..

salkımının alaca bir karganın hiç durmadan ve yavaşlamaksızın uçarak bir ayda alacağı yol uzunluğunda; bir danesinin ise, büyük bir koçun postundan yapılmış kova büyüklüğünde olduğunu buyurmuştur.⁴⁰ Ebû Ya'lâ'nın (ö. 307/919) güzel (hasen) bir râvi zinciriyle Ebû Saîd el-Hudrî'den nakline göre ise, Resûlüllah cennetten bahsettiği bir konuşmasında üzümünden de söz etmiş ve bir danesinin büyüklüğünün sorulması üzerine büyük bir kova iriliğinde olduğunu belirtmiştir.⁴¹

Bu rivâyetler ışığında bakıldığında hadislerde cennet meyveleri tasviri yapılırken ağaçların altın, gümüş, inci, mercan ve zebercetten ve dikensiz; meyvelerinin ise iri, çekirdeksiz, baldan daha tatlı, süttten daha beyaz ve kaymaktan daha yumuşak olduğundan söz edilerek, ahlâkî eğitim amacıyla birinci derecede, ilk plânda hitap edilen Arapları ve dolayısıyla bütün insanları özendirici ve motive edici bir üslup takip edildiği görülmektedir. Burada muhatabın arzu ve hayal gücünün en uç noktasına kadar gidilmiştir.

III. Düşünsel Çerçeve

Buraya kadar âhret inancında meyve konusunu kavram ve nas çerçevesinde ele almaya çalıştık. Bu bölümde konuyu düşünce bazında inceleyeceğiz. Daha önce bir nebze de olsa âhret kavramına temas etmiştik. Burada cennet ve cennet meyvelerinin neler ve mâhiyetlerinin nasıl olduğuna dâir görüşlere yer vermek istiyoruz.

A. İlk Dönem İslâm Âlimlerinin Görüşleri

Ashaptan İbn Abbâs (ö. 68/687) tatlı veya ekşi, dünyadaki bütün meyvelerin cennette bulunacağını, ancak cennetteki nimetlerle dünyadakiler arasında aynı isimlerle anılmaktan başka bir benzerlik olmadığını, oradaki meyvelerin tanelerinin oniki arşın uzunluğunda ve çekirdeksiz olduğunu,⁴² İbn Mes'ûd (ö. 32/652) Şam'da bulunduğu bir sırada yanında bulunanlarla cennetten bahsettikleri bir sohbette oradaki bir meyve salkımının uzunluğunun Şam'la Hayfâ arasındaki mesafe kadar olduğunu;⁴³ Mesrûk, cennet hurmalarının gövde ve dallarının dikensiz, meyvelerinin büyük bir testi iriliğinde ve oniki arşın uzunluğunda olduğunu, koparılan her meyvenin

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1981, IV, 184: İbn Hibbân, *es-Sahih*, (İbn Belbân, *el-İhsân fî Takribi Sahihi İbn Hibbân ile birlikte*), Beyrut 1991, XVI, 433; Beyhaki, *a.g.e.*, s. 170; ayrıca bk. Kurtubî, *Tezkire*, s. 529; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, s. 138; Suyûtî, *a.g.e.*, s. 523.

⁴¹ Suyûtî, *el-Büdürü's-sâfire*, s. 523 ve oradaki kaynaklar.

⁴² Suyûtî, *a.g.e.*, s. 522-524.

⁴³ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 523.

yerinde derhal yenisinin ortaya çıkacağını;⁴⁴ İbn Ömer (ö. 73/692), Amman'da bulunduğu bir sırada cennetteki bir meyve salkımının uzunluğunun Şam'la San'a arasındaki mesafe kadar;⁴⁵ Ebû Zer (ö. 32/653), cennet meyvelerinin çekirdeksiz olduğunu⁴⁶ söylemişler; Mücâhid ise el-Vâkıa sûresinde zikredilen "talhun mendûd"un üst üste dizilmiş meyvesi bol muz, "sidrun mahtûd"un ise dikenleri giderilmiş ve dizi dizi Arabistan kirazı anlamına geldiğini, yeşilliğinden, gölgesinden ve meyvesinin tat ve kokusunun güzelliğinden dolayı Arapların ve özellikle Kureyslilerin bu iki meyveyi çok sevmeleri sebebiyle cennette bu meyvelerle ikram olunacaklarının bildirilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir.⁴⁷

Tefsircilerden İbn Kesîr (ö. 774/1373), ashabtan İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Katâde, Abdurrahmân b. Zeyd, Nusret b. Cerîr ve diğer bazıları ile tâbiînden İkrime, Rabî' b. Enes ve Mücâhid'in cennet meyvelerinin, dünyadakilerin görünüş itibarıyla benzeri olacağını, Evzâî, Yahyâ b. Ebû Kesîr gibi bazı âlimlerin ise oradaki meyvelerin dünyadakilere değil, birbirlerine benzeyeceklerini söylediklerini; Süfyân es-Sevrî'den nakille İbn Abbâs'ın, cennetteki şeylerle dünyadakiler arasında isim benzerliğinden başka bir şey olmadığını söylediğini rivâyet etmiştir.⁴⁸

B. Kelâmcıların Görüşleri

1. Mûtezile'nin Görüşleri

Mûtezile âlimleri, meyveler dahil, cennette müminlere vaad edilen maddî ve duysal zevkleri ifade eden bütün lafızları literal olarak anlamış, fakat hadis geleneğinde yer alan olağanüstü ve abartılı tâbirleri reddetmiş, ayrıca orada mânevî ve psikolojik zevklerin de söz konusu olacağını kabul etmişlerdir.⁴⁹ Örneğin, âhiretle ilgili olarak "Bu konudaki ayetlerin lafızlarına literal anlam vermek mümkün olduğu sürece tevil ve mecazî manaya yönelmek doğru olmaz."⁵⁰ diyen ve son dönem Mûtezile âlimlerinden olup bu ekolün temel felsefesini temsil ettiği söyleyebileceğimiz Kadı Abdülcebbar el-Hemedanî (ö. 415/4025), mevzuyla ilgili olarak özetle şunları ifade etmektedir: Haşir ve âhiret hayatı cismanî olup mizan, hesap, uzuvlarının kişinin aleyhinde şahitlik etmesi gibi kavramların gerçek manada anlaşılmaları gerekir. Bununla birlikte sırat kelimesi cehennemle cennet arasındaki yolu ifade eder. Bu arada kabirde

⁴⁴ Kurtubî, *a.g.e.*, s. 529, 530; Suyûtî, *a.g.e.*, s. 517-518.

⁴⁵ Suyûtî, *a.g.e.*, s. 518.

⁴⁶ Kurtubî, *a.g.e.*, s. 530.

⁴⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, s. 590-591; Suyûtî, *a.g.e.*, s. 517.

⁴⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, Beyrut 1966, I, 109-110.

⁴⁹ Bk. Gardet, "Djanna", *Encyclopaedia of Islam* (İng.), London 1965, II, 447-452.

⁵⁰ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman), yy. 1988, s. 738.

azap edilme ve ödüllendirilmenin söz konusu olması için Allah mevtaya tekrar hayat verir.⁵¹

2. Ehl-i Sünnet Kelâmcılarının Görüşleri

Ehl-i sünnet kelâmcıları cennette müminler için “maddî, rûhânî ve mânevî” mutluluğun söz konusu olacağını ve bunlara âit araçlar olan nimetlerin varlığını kabul etmiş fakat bunların mâhiyetlerinin bilinmeyeceğini, İbn Abbâs’ın ifadesyle, dünyadaki zevk ve araçlarıyla âhiretekiler arasında isim benzerliğinden başka bir ortak yön olmadığını söylemişlerdir. Örneğin, Kur’an ve sünnette yer alan âhirete dâir bazı kavramları temsil ve kinâye olarak değerlendiren Mâtürîdî, cennette müminlere ikram edileceği bildirilen nimetleri, dolayısıyla meyveleri ifade eden kelimeleri literal olarak anlamakta, ancak oradaki insan gibi, bu nesnelere de dünyadakinin yenilenmiş ve tekâmül ettirilmiş şekli, yani aynısı değil, benzeri olduğunu söylemiştir. Mâtürîdî’ye göre naslardaki cennet ve nimetlerine dâir ifade ve üslup, insanın epistemolojik, psikolojik ve pedagojik gerçeklerine uygun olarak seçilmişlerdir.⁵²

Kelâmcılığı kadar sūfîliği ile de tanınmış bir âlim olan Gazzâlî, âhret hayatının, beden ve ruh olarak yaşanacak bir hayat olacağını, âhretle ilgili genel ilâhî beyanların ve özellikle cennette müminlere lütfedileceği bildirilen mutluluk ve nimetlerin açıklanmasına ilişkin Kur’an ve hadis lafızlarının apaçık olduğunu ifade etmektedir. Ona göre âhiretteki mutluluk ve araçları, insanın bu dünyada elde edeceği gelişimine bağlı olarak “maddî, rûhânî ve zihnî” gibi türlere ayrılacaktır.⁵³ Mümin, bu dünyadan âhirete aktaracağı kimliğine bağlı olarak bunlardan birini, hatta bazı kimseler ikisini veya tamamını yaşayabileceklerdir.

Sonuç olarak, eğer konuyu cennette müminlere ikram edileceği bildirilmiş olan meyvelere getirecek olursak, Gazzâlî’nin bu açıklamalarından, onun, naslardaki meyve kelimelerini literal olarak anlادığını; uhrevî o mutluluk ve araçlarını bizlere bu dünyada iken anlatmada zorluk bulunduğu, onları burada tam olarak bilmenin imkânsızlığı sebebiyle temsil ve teşbihin kaçınılmazlığını ileri sürmekle birlikte, gerek bu nimetlerden, gerekse Allah’ı görmekten, O’nun rızasına nâil olmaktan elde

⁵¹ Kadı Abdülcebbar, *el-Muğnî* (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr-Abdülhalim en-Neccâr), Kahire 1965, XI, 471-481; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 732, 733, 735-737.

⁵² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, vr. 138a-139a, 387b, 689a, 695a, 891a; ayrıca bk. Adil Bebek, “Mâtürîdî’nin Kelâm Sisteminde Âhret İnancı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2000) sy. 19, s. 21-22, 37-38, 41.

⁵³ Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Süleyman Dünya), yy. ts. (Darü'l-maârif, II. Baskı), s. 268, 273-278, 293-294.

edilecek olan mutlulukların maddî olanlardan daha üstün olduğunu kabul ettiğini söyleyebiliriz.⁵⁴

Gazzâlî İslâm filozoflarının âhirette dâir görüşlerinin çoğunun dine aykırı olmadığını, orada bedenî ve maddî nimetlere bağlı zevk ve lezzetlerden daha büyük lezzetlerin bulunduğunu kabul eden İbn Sina (ö. 428/1037) ve arkadaşlarının cennetteki yeme, içme, ve cinselliğe bağlı zevk ve lezzetleri inkâr ettiklerini ileri sürmekte, böyle bir görüşün ise İslâm'a aykırı olduğu için sahibini küfre götüreceğini iddia etmektedir.⁵⁵

Fahreddin Râzî (ö. 606/1212) ise, konuyla ilgili olarak Kur'an'da meyve anlamına gelen "fâkihe", aynı kökten türeyen "yetefekkehûn", "fekihûn" gibi kelimelerin kullanılmış olmasından hareketle, insanın cennetteki yeme ve içmesinin beslenme ve ihtiyaç giderme değil, tamamıyla zevk alma ve mutlu olma amacıyla olacağını, orada insanın yeni bir yaratılışla (halkun cedid) âdetâ bir melek kimliğine kavuşturulacağını, cennet ve nimetlerinin "müminlere vaad edilen cennetin misâli" diye başlayan âyetlerdeki ifade esas alınarak, yine yeni yaratma ile mutlaka burâdakinden daha güzel ve daha mükemmel olacağını anlamak gerektiğini söylemiştir. Ona göre İslâmiyeti önce kendilerine, sonra da bütün insanlığa göndermiş olan Allah, Arapların yeme, içme ve meyvelere sahip olma bakımından büyük bir yaşam zorluğu ve hatta kıtlık içinde olmalarından dolayı onların arzu ve isteklerini okşamak için müminlere cennette meyveler ikram edeceğini bildirmiştir.⁵⁶

Bu arada İbn Teymiyye (ö. 728/1328) Allah'ın, kullarını kendi buyruklarına uygun hareket etmeye çağırdığını, en sonunda kendisi ile buluşmanın vereceği mutluluğu dünyada iken idrak edemeyeceklerinden ötürü emirlerine uymada başarılı olmaları ve âhirette o yüce makamı ve derin zevkleri elde etmelerini temin ve teşvik etme maksadıyla onlara kendi bildikleri nimet ve meyveleri vaad ettiğini söylerken; Taftazânî Mâtürîdî-İbn Teymiyye çizgisine paralel bir görüşü savunmuştur.⁵⁷

Sözü cennet meyvelerinden alıp bütünüyle âhiret hayatına getirecek olursak: İlk dönem kelâm kitaplarında âhiret hayatının mahiyetine çok az yer verilir. Konuya daha çok Mâtürîdî bir tefsir kitabı olan *Te'vilâtü'l-Kur'an* adlı eserinde ve müteahhir kelâmcılar temas etmişlerdir. Âhiret hayatının

⁵⁴ Bk. Gazzâlî, *Ihyâü ulûmi'd-dîn*, IV, 260-263, 271; a.mlf., *el-Maksadü'l-esnâ şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*, Kahire 1322/1904, s. 29-32; a.mlf., "*el-Madmûnu bihi alâ gayri ehlihi*", *Mecmûatü resâili'l-İmâm el-Gazzâlî*, Beyrut 1986, s. 159-161;

⁵⁵ Gazzâlî, *Tehâfüt*, s. 268, 273-278, 293-294.

⁵⁶ Fahreddin er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-kebir*, Beyrut 1990, X, 135, 137; XXV, 181; XXVI, 14, 92, 137, 219; XXVII, 225.

⁵⁷ İbn Teymiyye, *Muvâfakatü sahihi'l-menkül bisarihi'l-ma'kul* (nşr. Muhammed Reşad Sâlim), Beyrut 1978, VI, 74; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd* (nşr. Abdurrahmân Umeyra), Beyrut ts. (Âlemu'l-kütüb), V, 93.

mahiyetini kelâmî bir yöntemle ele alan âlimler, meseleye nas ve akıl açısından bakmışlardır. İnsanın tanımında beden ve ruh ayrılığına dayalı ikikli bir anlayışı kabul etmeyip bedenle temsil ve ifade edilen tekçi bir insan telakkisini benimseyen bu ekole göre Kur'an'da koyu renk ve altı çizili kelimelerle, apaçık ifade ve kesin üslupla cismanî bir âhîret hayatı tasvir edildiğini dile getirmişlerdir. Ayrıca Hz. Peygamber de yirmi üç yıllık peygamberlik yaşamı boyunca Kur'an'ın bu yöntemini tatbik etmiştir. Müşrikler bu beyana itiraz etmişler, Allah ve Resûlü de bu itirazlarından dolayı onları kâfir olmakla suçlamışlardır. Âhîret hayatının bu beyanlar doğrultusunda gerçekleşmesi aklen mümkün olduğu gibi, Allah'ın ilim ve kudreti açısından da herhangi bir engel bulunmamaktadır. Ayrıca âhîret hayatının Kur'an ve sünnetin ifade ettiği şekilde tecelli etmemesi, Allah ve Peygamber açısından birtakım sakıncalar doğurmanın yanında dinî hidayet ve pratik noktasında müminleri tatmin etmeyecek ve yeterince etkili olmayacaktır. Dolayısıyla bu noktada tevili gerektiren bir durum şöyle dursun, mümkün kılan bir hal dahi bulunmamaktadır. O halde bu mevzudaki ifadeler literal olarak anlaşılmalıdır.

Şu da var ki; âhîret hayatının cismanî olması, oradaki mutluluk ve mutsuzlukların başka yanlarının olmadığı anlamına gelmez. Dolayısıyla insanın bedeni yanında aklî ve ruhî tarafları da olduğu için oradaki hayat, mutluluğu ve mutsuzluğuyla kişinin bütün yönlerine hitap edecek şekilde olacaktır. Müminlerin cennette Allah'ı görmelerinin onlara vereceği mutluluk bunun açık bir örneğidir.

Bu arada Kur'an ve sünnetin ifadelerinden yola çıkarak âhîret hayatının bu dünyadaki devamı ama aynıysa değil, benzeri, yenilenip mükemmelleştirilmiş biçimi olacağını kabul etmek de gerekmektedir.⁵⁸

C. İslâm Filozoflarının Görüşleri

İslâm filozoflarının konuyla ilgili görüşlerini reisleri İbn Sina'nın bu mevzudaki bakışını özetleyerek sunmak mümkündür. Filozof, insanın ölüm sonrası hayatıyla ilgili olarak şöyle demektedir: İnsanın ölüm sonrası hayatı ile mutluluk ve mutsuzluğunun mâhiyetinin ne olduğu konusunun iki yönü

⁵⁸ Kelâmcıların konuyla ilgili temel yaklaşımları için bk. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, vr. 249b, 250b-251a, 387b, 434b, 440b, 4758b, 479b, 605a, 618b, 634a, 649a, 695a, 708b, 735a, 750b, 819b, 825a, 845a, 855a-b, 861a, 871b, 889a-b; Kadı Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XI, 471-481; a. mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 732, 733, 735-737, 738; Gazzâlî, *İhyâ*, IV, 260-263, 271; a. mlf., *Tehâfütü*, s. 240-243; Râzî, *el-Erbain fî usûli'd-dîn* (nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ), Kahire 1986, II, 55, 56, 62, 63; a. mlf., *el-Iktisâd* (nşr. İbrahim Âgah Çubukçu-Hüseyin Atay), Ankara 1962, s. 216, 217, 219, 220; a. mlf., *el-Maksadü'l-esnâ*, s. 31-32; a. mlf., *el-Muhassal*, Kahire 1323, s. 171; Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, IV, 242-247, 273; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, III, 244; Taftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, II, 212, 213; Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an* (trc. Alpaslan Açıkgeçenç), Ankara 2003, s. 175-176.

vardır: a) Dinin Hz. Peygamber vasıtasıyla bize bildirdiği beden ve maddi olanla ilgili kısım. Bu kısma giren meseleler ancak nas yoluyla bilenebilirler ki o taraftaki bedeni ve maddi hayat, zevk ve mutluluk ile bunların araçları olan nimetler bu kapsama girmektedirler. b) Akılla bilinen, fakat burada zihinlerimizin tam olarak tasavvur edip kuşatamadığı, bununla birlikte nassın da doğruladığı, Allah'a yakın olma anında veya O'ndan uzak kalma durumunda nefsin tadacağı mutluluk veya mutsuzluk hali. Filozoflar nefse ait olan bu iki durum karşısında bedeni ve maddi olan hayat ve ona ilişkin mutluluk ya da mutsuzluğu daha önemsiz ve aşağı mertebede görmüşlerdir.⁵⁹ Zira onlara göre asıl ve gerçek mutluluk veya mutsuzluk rûhî ve mânevî olandır. Bir annenin, yavrusunu kurtarmak için gerektiğinde kendi varlığını tehlikeye atması; bir müminin kahramanlık duygusuyla şehitlik mertebesine erişmek için canını feda etmesi; meleklerin maddi olmayan mutluluklarının insanın maddi mutluluğundan daha yüce olması, bunun açık bir delilidir.⁶⁰ Sonuç olarak, âhîret bilgisi ve inancı olan ve dünyada iken aşağı tabaka bir insan kimliği kazanan bazı kişiler, bu kimlik ve kazanımlarına uygun bazı göksel nesnelere müşâhede etmek suretiyle mutlu veya mutsuz olurlar. Gerçek mutluluğu ise kutsal nefisler yaşarlar.⁶¹

Ayrıca İbn Rüşd (ö. 595/1198), dinî beyanların amacının insanları güzel eylemlere yöneltme olduğunu, âhîret hayatına ilişkin olan bu tür lafızların literal olarak anlaşılması durumunda bunların genel halk üzerinde daha etkili olacağını, ancak ilim adamlarının ilmî faaliyetlerinde bu kelimelerin anlamlarının ve delâlet ettikleri mânâ ve nesnelere hakikatlerinin neler olabileceği hususunda akıllarını kullanıp fikirler ileri sürebileceklerini ifade etmektedir. İbn Rüşd'ün, cennette müminlere ikram edileceği bildirilmiş olan meyveleri, İbn Abbâs'ın "dünyadaki nesne ve kavramlarla âhîrettekiler arasında isim benzerliğinden başka bir ilgi yoktur" tarzındaki ifadesinden hareketle buradakinin aynı ve benzeri olmayan maddi meyveler olarak kabul etmeyi tercih ettiğini ve böyle bir görüşün ilim erbabına daha uygun olacağı düşüncesini benimsediğini söyleyebiliriz.⁶²

Âhîrete ilişkin konularda Gazzâlî'nin İslâm filozoflarını dinin temel ve açık hükümlerinden birini inkâr etmek ve dolayısıyla küfre girmekle itham etmesine de temas eden İbn Rüşd, filozofların aslında âhîret hayatını

⁵⁹ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, I, 423; a.mlf., *en-Necât*, II, 151-152; a.mlf., *Risâle fi'n-nefsi ve bekâihâ ve meâdihâ* (nşr. Hilmi Ziya Ülken), İstanbul 1953, s. 147.

⁶⁰ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, I, 427; a.mlf., *en-Necât*, II, 155.

⁶¹ İbn Sînâ, *eş-Şifâ*, I, 431-432; a.mlf., *el-Mübâhasât* (nşr. Muhsin Baydarfer), Kum 1992, s. 203-204; a.mlf., *en-Necât*, II, 159-160; a. mlf., *Risâle fi'n-nefs*, s. 152-153.

⁶² İbn Rüşd, "Faslü'l-mekal ve takribü mâ beyne'ş-şer'iatî ve'l-hikmetî mine'l-ittisâl", *Lecnetü ihyâi't-türâsi'l-Arabî*, Beyrut 1982, s. 32, 33, 96; a.mlf., "el-Keşf an menâhici'l-edille fi akâidi'l-mille", *a.g.e.*, s. 136-141; a.mlf., *Tehâfütü't-Tehâfütü* (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1981, s. 870-871.

inkâr etmediklerini, yalnızca dinî metinlerin delâletlerinin zannî olduğu hususlarda onlara ümmetin veya âlimlerin genel görüşlerine (icmâa) aykırı bir anlam verdiklerini, nitekim sûfilere bazılarının da cismânî olmayan bir âhiret hayatını dile getirdiklerini ve Gazzâlî'nin onları bu görüşlerinden dolayı tekfir etmediğini, hatta Gazzâlî'nin bizzat kendisinin de zaman zaman benzer bir yaklaşım içinde olduğunu, dolayısıyla filozofların bu tutumlarının dine değil, olsa olsa icmâa aykırılık ifade edeceğini ve bunun da küfrü gerektirmeyeceğini dile getirmiştir.⁶³

D. Tasavvufçuların Görüşleri

Ehl-i tasavvufta gözlemediğimiz cennete dâir abartılı sayılabilecek derecedeki bazı maddî tasvirler bir yana Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801), Bâyezîd el-Bistâmî (ö. 234/848) ve Hallâc (ö. 309/9229 gibi ilk dönem sûfiler, "maddî ve mânevî" cennet mutluluklarını ve bunları sağlayan araçlar olan nimetleri literal olarak kabul etmekle birlikte, mânevî olana (Allah'ı görme ve O'nun rızasına nâil olma gibi) daha büyük bir önem atfetmişlerdir. Bu arada Kuşeyrî (ö. 465/1072), Kur'an'da cennette müminlere ikram edileceği vaad edilmiş olan Arabistan kirazı, hurma, muz ve nar gibi meyveleri ifade eden lafızların ve bunların delâlet ettikleri nesnelere müteşâbih olduğunu ifade etmiş; İbn Arabî'nin (ö. 638/1240), deyim yerinde ise, yönlendirdiği son dönem sûfileri ise, cennet nimetlerini ve dolayısıyla meyvelerini hissî ve mânevî olmak üzere iki kategori olarak kabul etmiş, ancak maddî olanların dünyadakilerin geliştirilmiş, dolayısıyla buradakilerden farklı ve bir tür "rûhâniyet" kazanmış olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴

E. Son Dönem İslâm Âlimlerinin Görüşleri

Son dönem İslâm âlimlerinden Muhammed Abduh (ö. 1905) ve Reşid Rızâ (ö. 1935) cennetteki maddî nimetleri, dolayısıyla orada meyvelerin bulunacağını Kur'an'da zikredilmiş olmalarından hareketle kabul etmekle birlikte orada var olacak olan bu nesnelere mâhiyetlerinin bu dünya şartlarında bizler tarafından bilinemeyeceğini benimsemişlerdir. Bu ilim adamları konuyla ilgili hadislerin akaid alanında delil olarak kullanılmaya elverişli olmadıklarını, ilk bakışta teşbih ve teccim ifade eden Kur'an ve hadis lafızlarının mecaz olarak kabul edilmelerinin Arap dili kurallarının ve dinî esasların gereği olduğunu, bununla birlikte cennet nimetleri olarak bildirilen bu meyvelerin maddî ancak bildiğimiz dünya meyvelerinden farklı mâhiyetlere sahip olduklarını söylemektedirler. Abdülkâdir el-Mağribî, Seyyid Kutub (ö. 1966), Emîn el-Hûlî ve Muhammed Ahmed Halefullah,

⁶³ İbn Rüşd, *Tehâfütü'l-Tehâfüt*, s. 874.

⁶⁴ Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât* (nşr. İbrâhîm Beysûnî), Kahire 1983, s. 514, 520; İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye* (nşr. Osmân Yahyâ), Kahire 1977, V, 60-61, 67-68.

cennetteki maddî zevk ve nimetlerin ideal ve en büyük bir mutluluk vaadi olduğunu, bunları maddî fakat bu dünyadakilerden farklı özelliklerde anlamak gerektiğini söylemek suretiyle Abduh ve Rızâ'ya kısmen dahi olsa katılırlarken, Ezher ilim çevresi bu görüşe sert bir şekilde karşı çıkmışlardır.⁶⁵

İzzet Derveze (1984) cennetteki nimetlerin ilk müslüman Arapların bildikleri, beğenip özlem ve arzu duydukları nimetlerden seçilmesi ve onların kullandıkları adlarla anılmasının dil, ifade, ve eğitim açısından kaçınılmazlık ve uygunluk arz ettiği kadar, bu nimetlerin uhrevî gerçekliklerinin bulunduğuna inanmanın da bir zaruret olduğunu söylemiştir.⁶⁶

Ömer Rıza Doğrul (ö. 1952), Muhammed Esed (ö. 1992) ve Hasan Hanefî, cennette müminler için vaad edilen maddî nimet, dolayısıyla meyvelerin seçim, ifade, üslup ve sunumunda Arap zevkinin esas alındığını, bu tür ifadelerde mecaz ve sembolizmin söz konusu olduğunu; bunların te'vil edilmeleri, Nahl ve Muhammed sûrelerinde ifade edildiği üzere,⁶⁷ burada aynılık değil, bir temsîlin bulunduğunu; bunları Kur'an ve hadisin dile getirdiği gibi cennette mümine lütfedilecek olan mutluluk ve buna dâir araçların dünyada kimsenin bilemeyeceği türden olacağı prensibi çerçevesinde anlamak gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁶⁸ Fazlur Rahmân ise, âhiretteki insan gibi nimetlerin de değişimden geçmiş olacağını ve yeni bir yaratılışla varlıklarını sürdüreceklerini, oradaki nimetleri ifade eden kelimelerin, âyet ve hadislerin sembolik veya mecâzî olmadıklarını, bununla birlikte cennetteki rûhânî lezzet ve mutluluğun daha yüksek olduğunu ifade etmiştir.⁶⁹

⁶⁵ Muhammed Abduh, *Tefsîru Cüz'î Amme*, Kahire 1904, s. 7, 72, 74; L. Gardet, a.g.m, II, 452.

⁶⁶ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadis*, II, 334-335; III, 231, 233, 234; IV, 214; V, 363; VI, 147-148.

⁶⁷ Bk. cr-Ra'd 13/35; Muhammed 47/15; bu konu için ayrıca bk. es-Secde 32/17; Fussilet 41/31; Buhârî, Bed'ü'l-halk, 8; Tevhîd, 35; Müslim, İmân, 84; Cennet, 2-5; Tirmizî, a.g.e., Tefsîr, 32/2, 56/1; İbn Mâce, *Sünen*, İstanbul 1981, Züh'd, 39.

⁶⁸ Omer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1980, Giriş bölümü, s. 174, 179, 180; metin bölümü, s. 21, 474, 572, 600, 602, 695; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı* (trc. Cahit Kaytak-Ahmet Ertürk), İstanbul 1997, s. 9, 494, 845, 913, 1037, 1081, 1227, 1263, 1329-1332; Hasan Hanefî, *Mine'l-akide ile's-sevra*, Beyrut 1988, IV, 521, 523-524.

⁶⁹ Fazlur Rahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 174-176.

IV. Sonuç ve Değerlendirme

Bizler, müslümanın insanlığın bu fâni hayattan sonra yaşayacağı sonsuz hayata dâir inançlarını, orada kendisini nelerin beklediğini iki kaynaktan öğrenmekteyiz: Kur'an ve hadis. Bu iki kaynak cennet ve cehennem olarak gerçekleşeceğini öğrendiğimiz âhîret hayatında cennette müminlere ne gibi mükâfatlar verileceğine ilişkin bilgiler vermiş, bu meyanda detay sayılabilecek bazı ifadelerde de bulunmuşlardır. Örneğin; âhîrete ilişkin olarak o hayatın "yer ve göklerin köklü bir değişikliğe uğratılması"⁷⁰ ve "yeni bir yaratma"⁷¹ ile başlatılıp devam ettireceğini; "orada ölümün olmayacağı"⁷² ve cennette insanların her türlü ihtiyaç ve eksiklikten arındırılacağını; mümine orada dünyada iken tasavvur edemeyeceği, arzu edeceği bütün mutluluk araçlarının sağlanacağını; Arabistan kirazı, hurma, muz, nar ve üzüm gibi çeşit çeşit, her zaman bulunan meyvelerin ikram edileceğini; en büyük nimetin de Allah'ın rızasını elde etmek olacağını bildirmişlerdir.

Yaptığımız bu çalışmada Kur'an ve hadislerin, genelde âhîret tasvirleri, özelde ise cennette müminlere müjdeledikleri mutluluk vasıtaları ve cennet meyvelerine ilişkin ifadelerinin ne anlama geldiği hususunda, bunların, maddî ve gerçek, sembolik veya tarihsel oldukları gibi farklı görüşler ileri sürülüp farklı yaklaşımlarda bulunduğunu gördük. Yine gördük ki, ne bu meyvelerin maddî olduğunu söyleyenler onların bu dünyadakilerin aynısı olduğunu iddia etmekte, ne sembolik veya tarihsel olduğunu kabul edenler onların gerçekliğini inkâr etmektedirler. Aşağı yukarı herkés cennetteki mânevî mutluluğu kabul etmekte ve bunu en büyük, âriflere, kâmilere özgü olarak telakki etmekte; bunların sembol/temsîl olduğunu veya tarihselliğini ileri sürenler ise, dinin hitap ettiği insanın algılama ve ifade sınırlarını, psikolojik, coğrafi, sosyal ve kültürel realitesini, âhîret âleminin başkalığını ve dinin öbür âleme ilişkin beyanlarında gözetmediği amacı göz önünde bulundurarak lafızları anlamaya çalışmaktadırlar. Maddî olarak kabul edenler ise, bunların dünyadakilerden farklı, mâhiyetlerinin bilinemeyeceği veya yenilenmiş ve değiştirilip geliştirilmiş olduğu gibi kayıtlamalarda bulunmaktadır. Birincilerin daha kapsamlı bakan, nasları anlamaya ve dinî beyânın ruh ve amacını koruma gayesi güttüklerini; ikincilerin ise, nasların birinci derecede insanların dâima çoğunluğunu oluşturan avamı dikkate alan üslûbunu gözetmeye çalıştıklarını söyleyebiliriz.

⁷⁰ İbrâhîm 14/48.

⁷¹ er-Ra'd 13/5; İbrâhîm 14/19; el-İsrâ' 17/49, 98; es-Secde 32/17; es-Sebe' 34/16; Fâtır 35/16; Kâf 50/15.

⁷² Fâtır 35/36.

Ayrıca İslâm âlimlerinin tamamının, nasları anlamak için çaba sarf ettiklerini, Kur'an lafızlarını kabul ettikten sonra onları anlama noktasında birbirinden farklı ama nihâf olarak birbirine yaklaşan ve hatta son tahlilde örtüşebilen yaklaşımlar içinde olduklarını söyleyebiliriz. Bu yaklaşımların, aslında birbirine denk riskler taşıdığını, bu üsluplardan dolayı, naklettiğimiz görüşlerden birini yegâne doğru ve iman, öbürünü ise yanlış ve küfür olmakla nitelendirmeye bir zorunluluk ve hatta mahal olmadığını ifade etmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz.

BİBLİYOGRAFYA

- Adil Bebek, "Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Âhiret İnancı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2000) sy. 19.
- Ahmed Âsım Efendi, *Tercüme-i Kamus*, İstanbul 1886.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul 1981.
- Beyhakî, *el-Ba'sü ve 'n-nüşûr*, Beyrut 1988.
- Buhârî, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul 1981.
- Cevherî, *es-Sihâh tacu'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, Beyrut 1990.
- Cürcânî Seyyid Şerif, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1311.
- Ebû Dâvud, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
- Ebü'l-Bekâ, *Külliyât*, Bulak 1870.
- Fahredden er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-kebir*, Beyrut 1990.
- Fazlur Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an* (trc. Alpaslan Açıkgenç), Ankara 2003.
- Gardet, "Djanna", *Encyclopaedia of Islam* (İng.), London 1965.
- Gazzâlî, *Ihyâ ulümü'd-din*, Beyrut 1997.
-, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* (nşr. İbrahim Âğaç Çubukçu-Hüseyin Atay), Ankara 1962
-, *el-Maksadü'l-esnâ şerhu esmâillâhi'l-hüsnâ*, Kahire 1322/1904.
-, *el-Madmûnu bihi alâ gayri ehlihi*, Mecmûatü resâilü'l-İmâm el-Gazzâlî, Beyrut 1986.
-, *el-Muhassal*, Kahire 1323
-, *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Süleyman Dünya), yy. ts. (Darü'l-maârif, II. Baskı).
- Hâkim, *Müstedrek*, Haydarâbâd 1334-1342.
- Hasan Hanefî, *Mine'l-akide ile's-sevra*, Beyrut 1988.
- İbn Arabî, *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye* (nşr. Osmân Yahyâ), Kahire 1977.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-cenneti ve mâ eaddallâhu liehlihâ mine'n-naïm*, Amman 1997.
- İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, Kahire 1970.
- İbn Hibbân, *es-Sahih*, (İbn Belbân, el-İhsân fi Takrîbi Sahîhi İbn Hibbân ile birlikte), Beyrut 1991.
- İbn Mâce, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
- İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1997.
- İbn Rüşd, "Faslü'l-mekâl ve takribu mâ beyne's-şerîati ve'l-hikmeti mine'l-ittisâl", *Lecnetü ihyâi't-türâsi'l-Arabî*, Beyrut 1982.
- , "el-Keşf an menâhici'l-edille fi akâidi'l-mille", *Lecnetü ihyâi't-türâsi'l-Arabî*, Beyrut 1982
- , *Tehâfütü'l-Tehâfütü* (nşr. Süleyman Dünya), Kahire 1981.
- İbn Sînâ, *el-Mübâhasât* (nşr. Muhsin Baydarfer), Kum.
- , *en-Necât* (nşr. Abdurrahmân Umeyra), Beyrut 1992.

- , *eş-Şifâ* (nşr. İbrâhîm Medkûr), Kahire ts.
- , *Risâle fi'n-nefsi ve bekâihâ ve meâdihâ* (nşr. Hilmi Ziya Ülken), İstanbul 1953.
- İbn Teymiyye**, *Muvâfakatü sahihi'l-menkül bisarihi'l-ma'kül* (nşr. Muhammed Reşad Sâlim), Beyrut 1978.
- İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye**, *Hâdi'l-ervâh ilâ bilâdi'l-efrâh*, Kahire ts. (Mektebetü nahdati Mısır, ikinci baskı).
- Kadı Abdülcebbar el-Hemedânî**, *el-Muğni* (nşr. Muhammed Ali en-Neccâr-Abdülhalîm en-Neccâr), Kahire 1965.
-, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse* (nşr. Abdülkerim Osman), yy. 1988.
- Kurtubî**, *et-Tezkira fi ahvâli'l-mevtâ ve ümûri'l-âhira*, Beyrut 1985.
- Kuşeyrî**, *Letâifü'l-işârât* (nşr. İbrâhîm Beysûnî), Kahire 1983.
- Mâtürîdî**, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40.
- Muhammed Abduh**, *Tefsîru Cüz'i Amme*, Kahire 1904.
- Muhammed Esed**, *Kur'an Mesajı* (trc. Cahit Kaytak-Ahmet Ertürk), İstanbul 1997.
- Müslim**, *el-Camiu's-Sahih*, İstanbul 1981.
- Ömer Rıza Doğru**, *Tanrı Buyruğu*, İstanbul 1980.
- Râgıb el-İsfahânî**, *el-Müfredat fi garibi'l-Kur'an*, Kahire 1961.
- Suyûtî**, *el-Büdü'rü's-sâfire*, Beyrut 1991.
- Taftazânî**, *Şerhu'l-Makâsid* (nşr. Abdurrahmân Umeyra), Beyrut ts. (Âlemü'l-kütüb).
- Tirmizî**, *Sunen*, İstanbul 1981.
- Türk Dil Kurumu**, *Türkçe Sözlük*, Ankara 1988.
- Zebidî**, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kamûs*, Beyrut 1994.
- Zemahşerî**, *Esâsü'l-belâga*, Lübnan 1998.